

He Nīnauele me Tuti Kanahēle

Ty P. Kāwika Tengan & Tuti Kanahēle

‘O au ‘o Ty P. Kāwika Tengan, keiki a Maui nui a Kama. Ua launa mua māua ‘o Tuti ma Mānoa i ko‘u wā e noho haumāna ‘ana. ‘Oiai au i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i makahiki 3, ua koi ‘ia mākou nā haumāna e kipa i nā mānaleo, ‘o ia ho‘i ‘o Tūtū Wright, Māmā Hale, ‘Anakala ‘Elia, a me Tuti. He keu a ka waiwai kēia mau momi no ko lākou akamai, no‘eau, na‘auao, a me ke aloha. ‘Elua mea nui e ‘ike ‘ia ma nēia nīnauele. ‘O ka mua, ‘o ia ko Tuti mana‘o e pili ana i ka ‘ōlelo Hawai‘i mai kona wā kamali‘i ma Kaua‘i a me Ni‘ihau a hiki i kēia manawa o kona noho ‘ana ma O‘ahu nei. ‘O ka lua, ‘o ia ke ‘ano o ka ‘ōlelo kama‘ilio a me ke ‘ano ha‘i mo‘olelo. ‘A‘ole kū like ka mea i puana ‘ia me nā mea i kākau ‘ia a i ‘ole i palapala ‘ia i nā papa analula ‘ōlelo Hawai‘i. Lana ko‘u mana‘o e maopopo ana i nā makamaka heluhelu he mau mea e ao ai ka na‘au a e ho‘opihā hou aku ai i ka waihona o ka ‘ike o kākou ka po‘e e ho‘ōla hou i kēia ‘ōlelo a me ka lāhui ‘Ōiwi Hawai‘i.—T.P.K.T.

I loko nō o ko‘u mau ha‘awina i a‘o ‘ia ai au e ka ‘ōlelo Hawai‘i ho‘okahi wale nō mea nui ia‘u a ‘o ia ho‘i ‘o ke aloha ‘o ia ka ha‘awina nui a‘u i a‘o ai ma muli o kēia ‘ōlelo nei. ‘Ike au ke pilikia au nalo ka ‘ōlelo mai a‘u mai a ke kumu ho‘i o kēlā no ka mea ua nalo ko‘u aloha a like me ka‘u i ‘ōlelo ai ma kēlā nīnauele inā ‘a‘ole ‘oe mālama i ka ‘ōlelo ‘a‘ole ia e mālama mai ana iā ‘oe. No‘u ua pōmaika‘i au ma muli o ke aloha o ka ‘ōlelo Hawai‘i a ua ho‘opakele ka ‘ōlelo Hawai‘i ia‘u akā i kēia manawa ‘ike au ka ha‘awina nui a ‘o ia ho‘i e mālama i nā mea ‘oe e aloha nui ai o e nalo ana. A pehea e mālama ai i kēlā mau momi mau mea waiwai? Me ke aloha he nui a pau ‘ole, me ka huikala, me ka mihi, me ke ahonui a me ka mana‘olana a hilina‘i i ka mana o ke Akua. He mana ko ka ‘ōlelo Hawai‘i kohu like me ke Akua a no‘u na ka ‘ōlelo e alaka‘i ia‘u a kohu mea ‘o ka ‘ōlelo no ia a ke Akua. Kohu mea e ‘ōlelo ana ke Akua ia‘u ke ‘ōlelo Hawai‘i au a ‘ōlelo Hawai‘i mai kekahi ia‘u. ‘O ia ke kumu aloha nui wau i nā kākāka ‘ōlelo Hawai‘i no ka mea kohu mea ‘o ke Akua ka mea e ‘ōlelo ana ia‘u ke ‘ōlelo Hawai‘i mai kekahi me a‘u.—Tuti Kanahēle

*He Nīnauele me Tuti Kanahale
Lumi Mānaleo, Papahale 'Ehā, Spalding Hall,
Ke Kulanui o Hawai'i ma Mānoa
22 Kepakemapa 1998*

Kāwika Tengan: He aha ka waiwai o ka 'ōlelo Hawai'i?

Tuti Kanahale: Hahahaha! Maika'i, you know, kēia nīnau, no ka mea, i nehinei, hele mai wau i ka hana, a no'ono'o, Tsā, he aha ka waiwai o ka 'ōlelo Hawai'i? He aha kēlā? Ua 'ano kaumaha paha wau, no ka mea, 'ike wau ua pōmaika'i wau no ka mea ua hānai 'ia wau ma ka 'ōlelo Hawai'i. Akā, me kēia mau 'ike, i kēia mau pōmaika'i, aia nā kuleana, 'eā? You know, e like me nā mea like 'ole a pau, e like me 'oe. Hele nei 'oe i ke kula, 'a'ole 'oe hele wale nei.

Kāwika: 'Ae.

Tuti: He kuleana kāu. Hele 'oe i ka papa, a'o mai kekahi mea, a noi ana ke kumu iā 'oe e kākau pepa paha, e kipa mai iā mākou [nā mānaleo] he mau kuleana kēlā. A inā 'ae 'oe, he hopena kāu, 'eā? Pōmaika'i paha, pōmaika'i 'ole; aia i loko o ka 'ae, 'eā? A 'ike 'oe i kou pōmaika'i. No laila, i nehinei ua no'ono'o wau, Tsā, he aha ka waiwai o ka 'ōlelo Hawai'i? 'Akahi nō wau a ho'i hou mai, 'eā, i ke kulanui nei e hana me nā haumāna 'ōlelo Hawai'i, ho'ohui wau me nā hui he nui, nā haumāna he nui. I nehinei ua a'o wau i ka'u hō'ike, akā, i ko'u mana'o, 'a'ole i pono, 'a'ole i lawa. Ko'u mana'o, he mau hakahaka i loko nō o ka'u mau hana, 'eā. Hana wau ma ke kulanui nei, kōkua wau iā 'oukou nā haumāna, hele wau e a'o i ka'u hō'ike'ike, 'eā. 'A'ole i ana ko'u makewai. Maopopo?

Kāwika: 'A'ole le'a.

Tuti: Inā 'ono, inā makewai 'oe, 'ono 'oe i ka wai?

Kāwika: 'Ae, 'ae.

Tuti: Ke inu 'oe i ka wai, inu 'oe a ana...

Kāwika: 'Ae!

Tuti: Hiki ke inu a ana, a hiki ke inu akā 'a'ole i ana, akā ua inu 'oe no ka manawa wale nō, yeah, kēlā 'ano. Pēlā wau i nehinei, ua no'ono'o wau, 'A'ale lawa. He aha kēia hakahaka? 'Ano hakahaka ko'u 'uhane paha. A ua no'ono'o wau i kēia mea ka 'ōlelo Hawai'i, no ka mea, i loko o ko'u ola a pau, mai ko'u wā kamali'i a ko'u makahiki i kēia manawa, 'eā, he kanakolu-kūmāiwa, he mau ha'awina. A pili ana i ka 'ōlelo Hawai'i. Ko'u wā kamali'i, 'ōlelo Hawai'i wale nō, a laila hele wau i ke kula 'ōlelo haole. 'A'ole wau 'ōlelo Hawai'i no 'eono makahiki! Maopopo, akā, 'a'ole wau i 'ōlelo, 'eā. A laila, kupu mai kekahi ha'awina—he ha'awina kēlā i ku'u mana'o. 'Ike wau, Oh, pono wau e 'ōlelo Hawai'i, or a'o mai i ka 'ōlelo Hawai'i. A laila, ua a'o wau, a ua 'a'apo wau i ka 'ōlelo Hawai'i, a maika'i, 'ōlelo Hawai'i wau. Akā, hānau wau i ka'u mau keiki, 'kay, and then 'o ka'u hiapo, 'a'ole 'o ia i 'ōlelo Hawai'i. See? He ha'awina kēlā.

No'ono'o wau, i loko nō o kēia ola o'u, E, ma ka 'ōlelo Hawai'i, 'ehia manawa ua nalo kēia 'ōlelo mai a'u mai? A ma nā 'ano like 'ole! Ua nalo mua mai a'u mai, 'a'ole no'u wale nō ka hewa nui i nalo ai ka 'ōlelo, no ka mea, 'ōpio wau i kēlā manawa. Inā 'ike ko'u kupuna e aho inā ho'okikina 'o ia ia'u e pane aku ma ka 'ōlelo Hawai'i, ho'omau wau i ka 'ōlelo Hawai'i. Akā, 'a'ole. Ua 'ōlelo Hawai'i ko'u kupunawahine ia'u, a pane aku wau ma ka 'ōlelo haole. He mea 'ole ia iā ia, 'a'ole 'o ia 'ōlelo ia'u, E! Ke 'ōlelo Hawai'i nei wau iā 'oe! Pono 'oe e pane ma ka 'ōlelo Hawai'i. See, 'a'ale 'o ia i ho'okikina ia'u. No laila ua hema-hema nō. Akā, ma muli o ko'u 'ano he 'ōpio, 'a'ole no'u wale nō kēlā kuleana, 'eā?

Kāwika: ē.

Tuti: 'A'ale no'u kēlā hewa piha, eh? A laila, piha ia'u 'umikūmālua makahiki, 'ike wau ka hoihoi a pā ko'u na'au a 'ike wau, E, pono wau e 'ōlelo hou kēia 'ōlelo! A laila, ua heluhelu nui, ho'olohe. Ho'ohenehene 'ia wau, no ko'u 'ano

‘ōlelo ‘ana, akā ua ho‘omau wau, ‘eā, a ma laila kekahi, he ha‘awina kēlā.

And then hānau mai ka‘u keiki, ‘a‘ole wau a‘o iā ia ka ‘ōlelo Hawai‘i, a nānā wau i ke keiki a ko‘u hoaloha, a no‘ono‘o wau, No ke aha ‘ōlelo Hawai‘i kāna keiki a ‘a‘ole ‘ōlelo Hawai‘i ka‘u keiki? A no‘ono‘o wau, E Tuti, nou kēlā hewa. Pono ‘oe e a‘o. So he ha‘awina hou kēlā, ‘eā?

A i nehinei, ua hele wau i ka papa, a‘o wau ka‘u hō‘ike‘ike, a no‘ono‘o wau, Hō, i loko nō o kēia ola o‘u, me ka ‘ōlelo Hawai‘i, ua ho‘opoina paha wau, ua kāpae paha wau, ua “neglect,” kū‘ē, hulikua, ua hō‘ole—maika‘i kēlā ‘ōlelo—ua hō‘ole wau i ka ‘ōlelo. Akā, nānā! Kupu mai kekahi mea, a ke ‘ōlelo hou nei wau.

No‘ono‘o wau, He aha kēia mea e ‘ano kāko‘o nei paha, ho‘okikina nei paha ia‘u e ho‘omau ka‘u ‘ōlelo? Ua no‘ono‘o wau, pōmaika‘i wau. Inā ‘a‘ole hiki ia‘u ke a‘o mai i ho‘okahi manawa, ‘eā, then pono e a‘o hou, a a‘o hou! ‘O ia nō! ‘O ia ko‘u mana‘o. No‘ono‘o wau, Oh Tuti, ‘a‘ale lawa ho‘okahi ha‘awina, ‘eā? ‘Ehia mau ha‘awina i kupu mai?

No ka mea, ma mua, ka ‘ōlelo Hawai‘i, nāna e ho‘opakele ia‘u. I ka wā a‘u i hānau ai i ka‘u kaikamahine ‘elua, ua ‘ike wau, E, i kēlā manawa, pono wau e a‘o iā ia i ka ‘ōlelo Hawai‘i. No laila, kona makahiki ‘ekolu paha, ‘ehā paha makahiki, kekahi kakahiaka nui, ua ala a‘e mākou, a ua huhū loa wau. A laila komo mai ka‘u kaikamahine ‘elua, ala a‘e ‘o ia mai kona moe, hele mai ‘o ia i ka lumi, Aloha Māmā, aloha kakahiaka. E nānā wau iā ia, and pau. Ua nalo kēlā inaina mai ko‘u ‘uhane mai. Nalo wale ma muli o kāna ‘ōlelo wale nō. ‘A‘ohe huhū. And ua ‘ike wau i kēlā manawa, ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, ho‘opakele ka ‘ōlelo Hawai‘i ia‘u. Mālama ka ‘ōlelo Hawai‘i ia‘u.

Akā, i nehinei, no‘ono‘o wau, He aha? Ma muli paha o ka‘u hana ‘ino i ka ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia ke kumu ke nalo nei kekahi mau ‘ike. A ua no‘ono‘o au i kēlā i nehinei. ‘A‘ole wau mālama nei i ka ‘ōlelo Hawai‘i, a laila ke nalo nei

kēlā mea mai a‘u mai. A ua nīnau ‘oe ia‘u kēlā nīnau, He aha ka waiwai o ka ‘ōlelo Hawai‘i? Ka waiwai ho‘i, inā ‘ike ‘oe kēia pōmaika‘i, yeah, he makana kēia. Inā ‘ike ‘oe he nani, he pōmaika‘i kēia, pono ‘oe e mālama. No ka mea, inā ‘a‘ole ‘oe e mālama, e mālama ana i nā mea iā ‘oe, no kekahi wā, a laila, e nalo ana. A ke nalo, nalo loa. Maopopo?

Kāwika: ‘Ae.

Tuti: Cause ma mua, laki wau, ‘eā. Na ka ‘ōlelo e ho‘opakele ia‘u; kēia mau lā, ‘a‘ole. ‘A‘ole ho‘opakele ka ‘ōlelo ia‘u, no ka mea ‘a‘ole wau mālama. See, e like me nā mea a pau, ‘eā, e like me nā keiki. Inā ‘a‘ole ‘oe mālama iā lākou, pehea e mālama ana lākou iā ‘oe? E like me nā mea a pau. Ka ‘ōlelo, nā mea kanu, kāu mau keiki, ka ‘ohana; inā ‘a‘ole ‘oe mālama, ‘a‘ole lākou mālama ana iā ‘oe kekahi. No laila, he mea nui, ‘eā? Ke aloha aku, me ke aloha mai. Inā ‘a‘ole ‘oe aloha aku, ‘a‘ole aloha mai ana. So maika‘i kēlā nīnau. Pehea, ua pane wau?

Kāwika: ‘Ae, ‘ae, ua pane nō ‘oe! ‘A‘ale wau i...

Tuti: No‘ono‘o, eh?

Kāwika: ‘A‘ole wau i mahu‘i i kēlā.

Tuti: ‘O wau kekahi!

Kāwika: Kēlā ‘ano...kēlā ‘ano

Tuti: ‘O wau kekahi, ‘a‘ale wau i mahu‘i.

Kāwika: I know. ‘A‘ole kēlā ka pane a‘u i ‘imi ai, akā, ua maika‘i nō! Mahalo.

Tuti: Nīnau ‘ē a‘e. Mai nīnau kekahi nīnau hohonu. Hohonu loa kēlā nīnau. See, ‘o ia ka pilikia, ua nīnau ‘oe kekahi nīnau hohonu! Sure, makemake ‘oe e ‘ike ka waiwai o ka ‘ōlelo, hehehe. He momi ka ‘ōlelo, he momi nō, ‘o ia kēlā momi ke‘oke‘o hinuhinu. Inā ‘a‘ole ‘oe mālama pono, nalo ana.

Kāwika: He aha ka 'oko'a i ka 'ōlelo Hawai'i e a'o 'ia i ke kula me ka 'ōlelo Hawai'i e 'ōlelo 'ia e nā mānaleo? Pehea e 'oko'a ai kēlā 'ōlelo me ka 'ōlelo Hawai'i kula?

Tuti: 'Ae, 'ae. Oh, nui! Hehehe. He mau mea 'oko'a o kēlā. E like me ka'u i ha'i mai i kēia mau haumānā, no'u ka 'ōlelo Hawai'i. 'A'ole wau i a'o mai i ka 'ōlelo Hawai'i, eh, e like me 'oe. Hele 'oukou i ka papa a a'o mai 'oukou pehea e 'ōlelo ai, a laila hiki iā 'oukou ke 'ōlelo, 'eā? Ka 'oko'a ho'i o kēlā 'ano mai kēia 'ano e like me a'u, hānai 'ia wau me ka 'ōlelo. Ke 'ōlelo 'ole 'oe, poina koke ana 'oe, 'eā? E ho'omana'o ana 'oe inā ho'omaopopo ana no ka wā lō'ihī, akā, 'o ka 'ōlelo 'ana, hala koke ana kēlā maiā 'oe mai. Akā no'u, ma muli o ko'u hānai 'ia ma ka 'ōlelo Hawai'i, ko'u wā kamali'i, mau nō ka 'ōlelo me a'u.

A kekahi ho'i. Inā 'a'ole i hānai 'ia au me ka 'ōlelo Hawai'i, kēlā mau 'ike Hawai'i, 'o ka mana'o Hawai'i, 'a'ole i pa'a ia'u. I loko o ka 'ōlelo Hawai'i, loa'a nō nā 'ike, 'eā, akā 'a'ale lawa ma ka 'ōlelo wale nō. I loko nō o ka hana, 'eā, ke ola 'ana, a'o mai 'oe kēlā 'ano mau 'ike Hawai'i. E like me ka 'ōlelo a kēia pō, 'ōlelo ma ka 'ōlelo Hawai'i, ka ihu, eh? He aha ka hana me ka ihu?

Kāwika: Ka ihu?

Tuti: 'Ae. Honi?

Kāwika: Honi. Um...

Tuti: 'Ae. Akā, honi me ke 'ano ho'i honi 'oe i ke 'ala. Akā, honi pū e like me ka honi o ka po'e Hawai'i kahiko, 'eā, me ka ihu lākou e honi ai, 'a'ale me ka waha, kēlā 'ano. Kēlā 'ano 'ike, inā 'a'ale hānai 'ia 'oe me kēlā 'ike, and then nānā 'oe i loko o ka puke wale nō, ka unuhi, 'a'ole hiki iā 'oe ke ho'ohālikelike. 'O wau, ua hānai 'ia wau me kēlā cause honi ko'u kupuna ia'u me kēlā.

Kāwika: 'O ia nō?

Tuti: 'Ae! 'O ia ka honi maoli. Ma Ni'ihau, me kēlā mākou honi ai. 'A'ale mākou honi me ka waha. Me ka ihu.

Kāwika: 'Ē?

Tuti: 'Ae! So kēlā 'ano mau 'ike, inā 'o 'oe ke kumu, a'o nei i ka papa, a 'a'ole maopopo iā 'oe kēlā 'ano 'ike, 'a'ole hiki iā 'oe ke hānai pono i kāu mau haumāna. No laila, e a'o mau ana lākou i ka 'ōlelo, akā he 'ano hapahapa, 'a'ale piha.

Kāwika: 'Ē, 'ē.

Tuti: See, 'O ia ka 'oko'a ma waena o kēlā 'ano a'o 'ana ma ka papa a me ke a'o 'ana ma kou wā kamali'i a nui wale. A 'o ia kekahi mea nui, 'eā. I loko o kēia manawa a kākou, e ola nei, ho'ōla hou 'ia nei ka 'ōlelo Hawai'i ma nā kula kaiapuni, hala kēlā 'ano mau 'ike. Kēlā 'ano mana'o Hawai'i, kēlā 'ike Hawai'i, 'ike hohonu, 'a'ale pa'a i nā keiki. A inā 'a'ale 'oe hānai i kāu mau keiki me kēlā 'ano 'ike, e hala ana kēlā. A 'ehia mau 'ohana ma ke kula kaiapuni e hānai kā lākou keiki ma ka 'ōlelo Hawai'i?

'A'ale a'o 'ia ke keiki i loko o ka hana, 'eā? No'u, ua a'o mai wau no ka mea, ua nānā wau i ko'u mau kūpuna, ho'olohe wau, a laila ho'ā'o wau e ho'omaopopo i kā lākou hana. Inā ha'i lākou ia'u kekahi mea, ua hana lākou kekahi mea. Nīnau wau, No ke aha kēlā? No ke aha hana 'o Kupuna me kēlā? E like me ka pola 'ai. I nā manawa a pau, ke pau ka 'ai 'ana, pono e kahi ka pola 'ai, 'eā?

Kāwika: 'Ae.

Tuti: A no'ono'o wau, No ke aha kēlā? No ke aha e kahi 'ia ai ka pola 'ai? A 'a'ole ha'i mai ko'u tūtū ia'u, a 'a'ale wau nīele ana iā ia. Akā, nānā wau, a hahai wau, a hana wau. Akā, i loko nō o ka hana i 'ike ai wau, 'eā? Ke kumu no kēia, paha, 'o ia ho'i ka ma'ema'e, you know? No ka mea, kāpulu ka pola, a laila kahi 'oe ma'ema'e maika'i. So he mau 'ike hohonu ma lalo o kēlā; 'o ia ho'i, 'o ka pola 'ai, e like me

ka mana‘o Hawai‘i now, he mana‘o Hawai‘i kēia; ‘o ka ‘ai ‘ana, he mea nui kēlā i ka po‘e Hawai‘i. ‘Oī aku ka la‘a o ka ‘ai ‘ana ma mua o ka ho‘oipoipo ‘ana, ‘eā? Maopopo iā ‘oe kēlā?

Kāwika: ‘Ae.

Tuti: ‘Ae. Akā, ma muli o kēia hana i nā lā a pau i ‘a‘apo ai ia‘u kēlā ‘ike, ‘eā. ‘A‘ole ko‘u tūtū i ha‘i ia‘u. ‘A‘ole wau i hele i kekahi ha‘i ‘ōlelo a ho‘olohe i kekahi kumu i maopopo ia‘u kēlā, ‘a‘ole! Ua ‘ike wau i loko o ka hana, kēlā a kēia lā. Ma hope o ka ‘ai ‘ana, kahi i ka pola. ‘Ike wau, iā mākou ka po‘e Hawai‘i, he ‘oi aku ka la‘a o ka ‘ai ‘ana ma mua o ka ho‘oipoipo ‘ana cause he mea ‘ole kēlā ‘ano ho‘oipoipo iā lākou, ka po‘e Hawai‘i a ‘ike wau i kēlā! Ko‘iko‘i ka ‘ai ‘ana. Hana pono ‘oe i kāu mea ‘ai, ‘a‘ole hiki ke hana wale, ‘eā? Nā mea a pau ‘oe e hana ai me ka mea ‘ai me ka ma‘ema‘e wale nō. You know, moe aku, moe mai, he mea ‘ole kēlā, akā, ka mea ‘ai, oh! ‘A‘ole hiki iā ‘oe ke ho‘opa‘apa‘a ma ka pola ‘ai. Inā aia ka pola ‘ai ma ka pākaukau, mai, mai ho‘opa‘apa‘a. Kapu kēlā. Ka wā ‘ai, he wā noa wale nō, nā wale nō. Maika‘i wale nō ka pākaukau ‘ai. Mai lawe mai ka mana‘o pono ‘ole. ‘A‘ole maika‘i, maopopo?

So, kēlā ‘ano mau ‘ike, ‘a‘ole kā kākou mau keiki e a‘o ana ma ke kula. Hele lākou ma ka hale ‘āina, noho ma ka pākaukau, a leo nui lākou, a ‘ai, a nuku ‘ia. ‘A‘ale hiki ke hana pēlā ma ka hale. Hānai mua mākou inā ‘ai iā lākou a mā‘ana, a laila noho nā mākou. ‘A‘ole kēlā ‘ano noho ka ‘ohana a pau a laila, nuku ka makua i ke keiki ma ka pākaukau—‘a‘ole loa! ‘A‘ole mākou hana me kēlā. Kapu loa kēlā. Ka wā ‘ai, he wā nā, he wā noa kēlā, he wā mālie. ‘O ia ka wā kākou e hui ai a ‘ōlelo, kēlā ‘ano manawa. Mai ho‘opa‘apa‘a i ka wā ‘ai. Inā kaumaha, nāukiuki paha, na ka mea ‘ai e ho‘onā i kēlā ‘ano. ‘O ia ka mana‘o o ka Hawai‘i!

Kāwika: He ‘ano lā‘au?

Tuti: ‘Ae! See, ‘ano like me ka‘u wehewehe ‘ana e pili ana i ka ‘ōlelo.

Kāwika: He ‘ano lā‘au?

Tuti: ‘Ae!

Kāwika: No ka ‘uhane?

Tuti: ‘Ae! He mea e ho‘onā i ka na‘au, ho‘onā i ka ‘uhane. Ka mea ‘ai, he mea nui ka mea ‘ai. ‘A‘ale a‘o ana i kā kākou mau keiki kēlā, ma ke kula. So nui ‘ino nā mea ‘oko‘a ma waena o ka hānai ‘ana iā ‘oe me ka ‘ōlelo Hawai‘i, a i ‘ole, hele ‘oe i ke kula a a‘o mai ka ‘ōlelo Hawai‘i.

A maika‘i inā, e like me nā kula kaiapuni i kēia lā, he mea maika‘i inā ‘ae nā mākou e komo i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i, a ma muli o kēlā, hiki iā lākou ke kōkua i kā lākou mau keiki. Akā, i kēia manawa, ‘a‘ole hiki. Hana me nā keiki ma ke kula kaiapuni, ‘o lākou wale nō. Kū ka‘awale lākou, kohu mea, ka‘awale kā lākou ola mai ke ola ma ka hale. You know, ma ka hale ‘ōlelo haole, a laila hele i ke kula, ‘ōlelo Hawai‘i, a ‘a‘ole kohu, ‘a‘ole like. You know, kohu mea ke ola nei lākou ma ‘elua ao. Ke ao ‘ōlelo haole ma ka home, a me ke ao ‘ōlelo Hawai‘i ma ke kula. Ma hea ka pilina? ‘A‘ale pili kēlā. A minamina kēlā no ka mea ‘a‘ole ulu ana ke keiki me ka ‘ōpū piha. E ulu ana ke keiki me ka ‘ōpū hakahaka. A ‘o ka mea ‘ai, ‘o ia ho‘i ka makua, na lākou kēlā kuleana. Pono lākou e hānai i nā keiki. ‘A‘ole hiki i ke kula wale nō ke hānai i ke keiki. Pono ka makua e hānai.

Pono e loa‘a kekahi pilina ma ka hale. ‘O ia ke kumu pilikia kekahi o kā kākou keiki ma ke kula kaiapuni. Pilikia wau. Ho‘i mai ka‘u mau keiki me kā lāua ha‘awina a nānā wau—a ‘ōlelo Hawai‘i wau, hiki ia‘u ke heluhelu Hawai‘i, maopopo ia‘u ka mea Hawai‘i—akā, nānā wau i ka ha‘awina makemakika, kēlā mau ‘ōlelo Hawai‘i, ‘a‘ole wau kama‘āina. A ‘a‘ale ho‘iho‘i ‘ia mai ka unuhi eh, no kēlā a kēia ‘ōlelo. No laila, ‘a‘ole hiki ia‘u ke kōkua i ka‘u mau keiki. Pehea—inā ‘a‘ale hiki ia‘u, pehea nā mākou ‘ē a‘e? Laki inā ‘a‘apo nā keiki, hiki iā lākou ke hana. Nui nā keiki ‘a‘ale hiki. Pehea e kōkua ai? So ha‘i wau i ka‘u mau keiki, Inā ‘a‘ole hiki, hele hou, nīnau iā Kumu, no ka mea,

‘a‘ale hiki ia‘u ke kōkua iā ‘oe. ‘A‘ole maopopo ia‘u kēia ‘ōlelo ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Pono e no‘ono‘o kēia ‘ōlelo ma ka ‘ōlelo haole? He aha kēlā? Hehehe! ‘A‘ole “make sense” ia‘u. Hehehe.

Kāwika: He aha nā mea maika‘i i nā Pūnana Leo a me nā kula kaiapuni? Ua ha‘i ‘oe i nā mea pilikia.

Tuti: ‘A‘ohe mea maika‘i ‘ole. No, ‘a‘ole wau i ‘ōlelo pilikia ke kula. ‘A‘ole pilikia i ke kula. ‘A‘ohe mea maika‘i ‘ole. Ke hana nei ke kula ma ka mea hiki ke hana, ‘eā? Ke a‘o nei lākou ma ka mea hiki iā lākou ke a‘o. Aia ke kuleana nui ma luna o ka makua. Nāna e ho‘ouna nei i kāna keiki i ke kula kaiapuni. ‘A‘ole na ke kula kaiapuni ke kuleana nui. Na nā mākuā, ‘eā? No laila, ‘a‘ohe pilikia.

Inā pilikia, nele ho‘i ka pilikia. ‘O ia ka mea, nui ka nele. A ‘a‘ale kēlā pilikia. Aia nō ho‘i i loko o ka hana nui, ka ‘imi kālā, he aha hou a‘e e nele ‘ole ai. Akā ‘o ka nele, mea ‘ole ka nele; hiki ke loa‘a a ‘a‘ole kēlā he pilikia. He nele wale nō kēlā. A nele nō kā kākou mau kula kaiapuni. Pehea e pono ai? Na ke kaiaulu, na nā mākuā, pono lākou e kōkua ma laila. ‘O ia ke kumu i kēia makahiki kōkua nui wau me nā kula kaiapuni. No ka mea ‘ike wau, nele. A he hana, kēia kula kaiapuni, he hana...ko‘iko‘i, ‘ae. Akā he hana ‘a‘a kēlā. You know kēlā ‘ōlelo no‘eau? ‘A‘a i ka huluhula, waiho i ka hilahila ma ka hale?

Kāwika: Kama‘āina wau me ka hopena...

Tuti: Waiho i ka hilahila? ‘A‘a, ‘o ia ho‘i, e hana ana ‘oe. ‘Ike ‘oe, he hana nui ia, akā e hana ana nō. Kēlā he ‘a‘a kēlā, ‘a‘a ‘oe e hana, you know, ‘a‘ale ‘oe e no‘ono‘o nui ana inā pilikia paha, inā nele. E ‘a‘a ana ‘oe i ka hana no ka mea he mea nui kēlā, a ma muli o kēlā, lawa kēlā mana‘o. Mea nui kēia ho‘ōla hou ‘ia o ko kākou ‘ōlelo, a lohe hou ‘ia ka ‘ōlelo Hawai‘i ma o nā keiki o Hawai‘i, no laila, ‘a‘a ana mākou. Ua ho‘omaka ‘ia ke kula kaiapuni, a‘o kēia ‘ōlelo Hawai‘i nei i nā keiki, a nele nō,

maopopo ia‘u, nele, nele nō. Akā, ke holomua nei nō, ke ho‘omau nei. ‘A‘ale na‘e he hemo-lele, akā he pōmaika‘i nō. Inā ‘a‘ale i hana ‘ia, ‘a‘ole loa‘a kēia pōmaika‘i. ‘Oī aku ka nele, akā ma muli o kā lākou hana, ‘eā, ua ho‘omau lākou. Nānā i kēia lā, ke ‘ōlelo nei nā keiki, no laila, mahalo wau. ‘O ia wale nō, he mahalo nui ka‘u i ka po‘e na lākou i ho‘oikaika i loko o kēia hana, ke kula kaiapuni, a ho‘omau lākou.

Akā ke hiki mai nō ho‘i ka wā, a laila, ‘ike ‘oe ‘a‘ale lawa. E like me ka‘u i ‘ōlelo ai, ko‘u mana‘o ‘a‘ale lawa. Makewai nō au. ‘A‘ale i ana ko‘u makewai ma laila. ‘A‘ole lawa. Inā ‘ike ‘oe i kēlā pono ‘oe e ho‘opiha. He ‘ano hakahaka, ‘eā? No laila, pono ‘oe e ho‘opiha i kēlā hakahaka. Pehea lā? ‘A‘ole maopopo. Ho‘ā‘o. ‘O ia wale nō. Ho‘ā‘o. Inā hana ‘oe i kēia a piha nō, then ‘ike ‘oe. Inā ‘a‘ole, ho‘ā‘o i kekahi mea ‘ē a‘e. Inā ‘a‘ole, ho‘ā‘o hou. Ka mea nui, ho‘omau, mai hā‘awipio. Maika‘i ‘ike ‘oe, a ho‘ā‘o. Kekahi manawa, ka hapanui o kākou, ‘a‘ole kākou ‘ike. ‘A‘ale kākou maopopo nō ho‘i ka mea i ka pouli. E, ma laila ka pilikia, noho ‘oe i ka pouli, hala kēia pōmaika‘i iā ‘oe, hoka! Hehehe. Mai ho‘ohala aku i nā pōmaika‘i. Ke loa‘a ka pōmaika‘i, mai hō‘ole, mai hulikua. E mahalo o hala kēlā pōmaika‘i. Auē, hoka ‘oe? He aha ka hopena? ‘Ole.